

Жүніс Қ.Ә., Бейсембаева Р.,
Алдабергенова Ж.

**Түркі тілдес республикалардың
экономикалық және
интеграциялық
ынтымақтастығы**

Халықаралық қатынастар пәнінің бір зерттеу тақырыбы болып табылатын Орталық Азияның аймағы пост-кеңестік түркі тілдес республикалардың географиясына сәйкес келетіндіктен осы мақалада Орталық Азия аймағына ерекше назар аудардық. Өйткені, Тәжікстанды есептемегенде Орталық Азия аймағы түркі тілді аймаққа жатады. Түркі тілдес республикалардың әрқайсысының негізгі мәселелері ұқсас, тіпті бірдей болғандықтан оларды бір-бірінен алшақтататын емес, керісінше біріктіретін стратегияларға басымырақ мән беретін уақыт келді. Бұл мақалада түркі тілдес республикаларда аймақтандыру үрдісі, яғни әлемдегі мемлекеттердің маңайындағы көрші елдермен экономикалық салада тығыз ынтымақтасып, бірге интеграциялық жобаларға қатысатын бірліктің үлгісі ретінде қарастырылды.

Түйін сөздер: ТМД, Кеден Одағы, Еуразиялық экономикалық одақ, Орталық Азия.

Zhunys K.A., Beysenbaeva R.,
Aldabergenova Zh.

**Economic and Integration
cooperation of the
Turkic-Speaking Republics**

The Central Asian region is one of the subjects studied in international relations. This region corresponds to the geographical location of the post-Soviet Turkic-speaking republics. In this article, we pay special attention to the Central Asian region, as the whole of Central Asia, a Turkic-speaking region with the exception of Tajikistan. The main problems of each separate Turkic country are similar or even identical, so it is time to pay special attention to strategies aimed at the convergence of these countries. The article examines the region of the Turkic-speaking republics in the process of regionalization, as an example of the union, to work closely with neighboring countries in the field of economics and participating in integration projects.

Key words: CIS, Customs Union, Eurasian Economic Union, Central Asia.

Жунис К.А., Бейсембаева Р.,
Алдабергенова Ж.

**Экономическое
и интеграционное
сотрудничество
тюркоязычных республик**

Центральноазиатский регион является одной из исследуемых тем дисциплины международных отношений. Данный регион соответствует географическому расположению постсоветских тюркоязычных республик. В данной статье мы уделили особое внимание Центральной Азии, так как она, за исключением Таджикистана, является тюркоязычным регионом. Основные проблемы каждой отдельно взятой тюркоязычной страны схожи или даже идентичны, поэтому пришло время уделить особое внимание стратегиям, направленным на сближение этих стран. В статье регион тюркоязычных республик рассматривается в процессе регионализации, в качестве примера союза, тесно сотрудничающего с соседними странами в сфере экономики и участвующего в интеграционных проектах.

Ключевые слова: СНГ, Таможенный союз, Евразийский экономический союз, Центральная Азия.

**ТҮРКІ ТІЛДЕС
РЕСПУБЛИКАЛАРДЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЖӘНЕ
ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ**

Тарихтың қазіргі даму кезеңінде әлемнің экономикасы дамыған мемлекеттер, мемлекет көшбасшылары экономикалық және мәдени интеграция мәселесіне терең мән беруде. Қазақстанның ел басы Н.Ә. Назарбаев қазіргі күрделі геосаяси және геоэкономикалық халықаралық жағдайда кез келген елдің жалғыз, жеке дара дами алмайтынын ескерту арқылы, тарихи-мәдени және географиялық-экономикалық тұрғыдан мүдделес елдермен одақ құрып, аймақтық деңгейде бірлесу мәселесіне ерекше назар аударады.

Қазақстан Республикасы ТМД, Кеден Одағы, Еуразиялық экономикалық одақ, Орталық Азия ынтымақтастық ұйымы сияқты түрлі аймақтық экономикалық интеграциялық жобаларға белсене қатысып келеді. 2011 жылы елбасы Н.Ә. Назарбаевтың ұсынысымен Түркі тілдес елдерінің ынтымақтастық кеңесі (басқаша атауы Түркі кеңесі) құрылды [1]. Оған дейін, 2009 жылы Нахичеванда өткен Түркі тілдес елдердің IX саммитінде елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Түркі кеңесі аймақаралық ұйымын құру жөнінде ұсыныс жасаған болатын [2]. Оның мақсаты түркі тілдес елдердің арасындағы экономикалық, мәдени-гуманитарлық байланыстарды нығайту, ортақ қауіпсіздік мәселелерді шешу болып табылады.

Сәйкесінше, Түркі интеграциясының келешегіне байланысты бірнеше маңызды сұрақтар туындайды. Стратегиялық бағыттары бір-бірінен өзгешелеу Еуразиялық экономикалық одақ пен Түркі кеңесіне Қазақстанның бір уақытта белсене қатысуы болашақта қарама-қайшылық туғызбайды ма деген сұрақ туындауы мүмкін. Себебі, бірқатар шетелдік саясаттанушылар Қазақстанның түркі елдермен бірлесуі Ресейдің Орталық Азиядағы экономикалық мүдделеріне сай еместігін алға тартады.

Еуразиялық экономикалық одаққа енумен қатар түркі интеграциясын жүзеге асыра беруге бола ма деген сауалға жауап іздеу қажет. Ескерілуі тиісті маңызды саяси бір мәселе, Түркі тілдес елдердің мәдени, ақпараттық және экономикалық интеграциясы қазіргі Еуразиялық экономикалық кеңістіктің шеңберінде жүзеге асырылуы керек. Біздің пікірімізше, Ресей мен Беларусь мемлекеттерімен экономикалық одақ құру жөніндегі үлкен шешімнің астарында геосаяси және геоэкономикалық

себептер жатыр. Еуразия интеграциялық жобасы бұрынғы КСРО интеграциясының жаңа саяси және экономикалық жағдайларға икемделген, ықшамдалған және жетілдірілген, анағұрлым демократиялық үлгісі боларына үміт зор. Ал, Қазақстанның Түркі кеңесіне мүше мемлекеттермен бірлесуінің астарында геомәдени және геостратегиялық мақсаттар жатыр. Мемлекетіміз қандай саяси немесе экономикалық одаққа қосылмасын, бірінші кезекте ұлттық экономикалық және мәдени мүдделерімізге қайшы болмауы шарт. Қалай десек те, аталмыш ұйымдарды құру туралы ұсыныстар президент Н.Ә. Назарбаевқа тиесілі екенін естен шығармау қажет.

Түркі тілдес елдердің бірлесуінің қандай себептері мен қажеттіліктері бар? Түркі елдер интеграциясы түркі республикаларына не береді?

Түркі дүниетанымында бірлік идеясы әр уақытта болған. Түркі мемлекеттерінің бірлесуі таңдау емес, керісінше қажеттілік. Өйткені, сарапшылардың пікірінше, ХХІ ғасырдың екінші ширегінен бастап дүниежүзіндегі геосаяси күштердің салмағы Азия құрлығының Орталық және Шығыс бөлігіне ойысуы ықтимал. АҚШ-тың «Үлкен Таяу Шығыс» жобасының соңғы кезеңі ретінде Орталық Азияның белгіленуі, Қазақстан аймағында Қытайдың салмағы мен қысымының артуы, Ресей, Еуропа Одағы, Иран және Үндістан сияқты аймақтық державалардың Орталық Азияға қатысты күрделі саяси-экономикалық жоспарларының болуы, аталмыш аймақта орналасқан түркі мемлекеттердің бірлесуіне жеткілікті себеп болып табылады [3]. Түркі мемлекеттерінің бірлесуі Еуразия кеңістігіндегі күштердің тепе-теңдігін қамтамасыз етіп, аталмыш құрлықтың ортасындағы бос кеңестіктің орнын толтырары сөзсіз. Түркі кеңесі Қазақстанның Еуразиялық одаққа тәуелді болып кетуінен сақтайтын тежегіш фактор.

Орталық Азия елдері әлі буыны қатаймаған, толық жетілмеген, әлі күнге дейін өз даму жолын іздеу үстіндегі жас мемлекеттер болып саналады. Бұл елдер, өз тәуелсіздіктерін алғаннан бастап жиырма жылдың ішінде толық «экономикалық егемендікке» жете алмады. Қазіргі кезеңде, түркі елдері жаһандану кезеңінде түрлі қауіп-қатерлерге бірлесіп жауап беруге мүдделі. Түркі интеграциясының мақсаты бірлесіп, күшейіп, өзге мәдени және этникалық топтарға қарсы шығу емес, керісінше, қазіргі күрделі ғаламдық жағдайда өзінің түркілік болмысын, мәдениетін, тілін сақтап қалу үшін ортақ мәдени-ақпараттық кеңістік құру және сауда-шаруашылық байланыс-

тарды нығайту үшін өзара тиімді экономикалық жобаларды іске асыру. Қазіргі аумалы-төкпелі кезеңде түркі мемлекеттерінің бөлектенуі немесе окшаулануы келешек тарапынан қауіпті.

Сонымен, түркі елдердің бірлесуінің келесі себептері бар. Оларға түркі дүниесінің мәдени, рухани мұрасын сақтап, жетілдірудің қажеттілігі, әлемнің аймақтану кезінде түркі географиясының бірлесуінің қажеттілігі, түрлі геосаяси күштер тоғысқан Еуразияда түркі әлемінің мүдделерін қорғау, құрлықтың ішінде орналасқан елдердің теңізге шығу мүмкіндігі, түркі елдерінің «Жібек жолы» жобасының көліктік және тасымалдық ресурстарын пайдалану мүмкіндігі жатады.

Түркі интеграциясы идеясына жай пан-тюркистік тұрғыдан қарайтын уақыт келмесе кетті. Түркі тілдес елдердің ынтымақтастығын дамыту мәселесі түркі мемлекеттердің әрқайсысының күшеюіне, аталмыш елдердің өзара ықпалдасуына, бір-біріне қолдау көрсетуіне, ал біздің жағдайымызда, қазақ ұлтының моралдық-психологиялық жағынан күшеюіне, жалпы ұлттың дамуына қызметін тигізетіні сөзсіз. Себебі, Қазақстан жері көлемі мен табиғи байлықтарының есебінен түркі елдерінің арасында заңды көшбасшысы бола алады. Демек, түркі тілдес мемлекеттер интеграциясының дамуы ұлтымыздың нығаюы мен дамуының кепілі бола алатын негізгі фактор. Қазақи ой-сананың кең ауқымда серпіліп, жаңаланып, жетілуі үшін бұдан күшті идеологиялық құрал жоқтың қасы. Себебі, Қазақстан жері көне түркі мемлекеттердің ошағы әрі отаны. Теориялық түрде, қазақ халқы көне түркілерден мұраға қалған қасиетті де ұлан-ғайыр жерді сақтап қалған бірден-бір егемен түркі елі. Басқаша айтсақ, қазақ ұлты әрдайым күллі түркі халықтарының жағдайы мен мүдделерін есепке алатын, түркі халықтарына моралды-рухани қолдау көрсете алатын көшбасшы ел болуға қауқарлы [4].

Түркі елдері интеграциясының қауіпсіздік саласы, сауда-экономикалық ынтымақтастық және мәдениет пен тіл сияқты бағыттары бар. Десек те, түркі елдердің географиялық тұрғыдан әркелкі орналасуына байланысты ұлттық қауіпсіздікке төнген қатерлерге қатысты пікірлер біркелкі емес. Қауіпсіздік мәселелері, қауіп-қатерлерге бірге төтеп беру бойынша түркі мемлекеттерін ұзақ та күрделі келіссөздер күтіп тұр. Қазақстан, Түрікменстан мен Әзірбайжан елдерінің табиғи энергетикалық байлығы, Түркияның (келешекте Өзбекстанның да) білікті жұмыс күші, Қазақстан мен Түркияның халық-

аралық беделі мен геэкономикалық жағдайы, Каспийдің энергетикалық қорларын Түркия арқылы Еуропаға жеткізудің мүмкіндігі, Түркия мен Еуропаның сапалы тауарларын «Жібек жолы» жобасы арқылы Қытайға жеткізуі, Түркия мен Еуропаның нарығына шығу мүмкіндігі сияқты факторлар экономикалық интеграцияның тиімділігін көрсетеді. Сондықтан, түркі тілдес елдер тығыз ынтымақтасатын болса, дүниежүзілік геосаяси және геэкономикалық үрдістерге ықпалын тигізетіндей күшті факторға айналар еді. Қорыта айтсақ, Түркі елдер бірлігінің синергиялық, мультипликативтік әсерін пайдалану қажет.

1992 жылдан осы кезге дейін Түркі тілдес елдері басшыларының жоғары деңгейдегі он екі саммиті өткізілді. 2008 жылғы Стамбул саммитінде түркітілдес елдердің парламенттік ассамблеясы (ТүркПА) құрылды. Н.Ә. Назарбаевтың түркітілдес мемлекеттердің парламентаралық ассамблеясын құру жөніндегі ұсынысы қазақ лидерінің түркі интеграциясына расында толық мүдделі екендігін көрсетіп отыр. Бұл жайт түркітілдес елдер бірлесуінің шынайы интеграциялық үрдіс екендігінің дәлелі [5]. Астана қаласында Түркі академиясы ашылды. Одан бөлек, Ақсақалдар кеңесі, Кәсіпкерлер кеңесі, Түріксоп ұйымы (Түркітілдес елдердің мәдени ынтымақтастығы ұйымы), Ортақ мәдени мұраны қорғау жөніндегі қор, Түркі музейі мен кітапханасы, Түркі ғылыми-зерттеу қорының құрылуы нақты қолға алынды, Түркі дүниесін зерттеу орталығы ашылды, Түркі кеңесі құрылды, Түркі кеңесінің бас штабы құрылды, Түркі елдерінің ортақ байрағы белгіленді. Бұлар түркі интеграциясын жүзеге асырудың негізгі тетіктері болып табылады. 2011 жылы Қазақстан Түркі кеңесі ұйымына төрағалық етті. 2012 жылы Астана түркі әлемінің астанасы болып жарияланды. 2011 жылы Түркі кеңесі БҰҰ жанында бақылаушы мәртебесіне ие болды, сол жылғы Қырғызстандағы президенттік сайлауға өз бақылаушыларын жіберді, дүниежүзілік қаржылық дағдарысты еңсерудің шаралары мен тетіктері туралы ортақ пікірге келді.

2011 жылы өткен Алматы саммитінде түркі мемлекеттері экономикалық ынтымақтастық мәселелеріне ерекше назар аударды. Кездесуде Түркі мемлекеттерінің халықаралық және аймақтық ынтымақтастық мәселелері жөніндегі ортақ ұстанымдары айқындалды. Қазіргі түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастығы құрылымдану кезеңін бастан өткеруде. Елбасы Н. Назарбаевтың пікірінше: Түркі кеңесі

аймақтық саяси бірлестікке тән барлық ерекшеліктерге, құқықтық мәртебеге және белгілі ұйымдастырушылық құрылымдарға ие болуы тиіс. Түркі интеграциясы түркі әлемі субъектілерінің бір-біріне қарай қозғалысын, өзара жақындасуын меңзейді. Президентіміз Н.Ә. Назарбаев 2011 жылдың 21 қазанында Алматыда өткен Түркі кеңесінің 1-ші саммитінде түп-төркіні бір ағайынды түркі халықтарды бір-біріне жақындастыру үшін қажырлы еңбек етудің қажеттілігі жөнінде баса айтты.

Түркі интеграциясының құрылымдану, институттану мәселесі толық шешілмей тұр, келешекте атқарылатын нақты іс-шараларды анықтау керек, алдағы он жылда белгілі нәрселерді қайталай бергенше жаңа анық көзқарас қалыптастыру қажет.

Өзбекстан мен Түркіменстанның кейбір объективтік және субъективтік себептерге байланысты түркі саммиттеріне қатыса алмауы түркі интеграциясының кең қанат жаюына едәуір кедергі келтіреді. Келешекте Түркі кеңесіне Өзбекстан енген жағдайда көшбасшылық мәселесін бірге қайта қарауға тура келеді.

Бірқатар Ресейлік сарапшылардың пікірінше, Түркі интеграциясының кейбір гуманитарлық, энергетикалық және мәдени әсерлері Ресейдің Орталық Азиядағы экономикалық, саяси, ақпараттық және идеологиялық ықпалын азайтады. Ресейдің аумағында түркі автономиялық республикалар орналасқандықтан Москва түркі интеграциясы идеясына сақтықпен қарайды [6].

Түркі дүниесінің негізгі орталықтарының географиялық шашыраңқылығы ортақ экономикалық жобаларды жүзеге асыруға кедергі болады. Әрине, Түркі кеңесіне мүше елдердің экономикалық құрылымы мен даму деңгейі әртүрлі болғандықтан, түркітілдес елдердің экономикалық интеграциясын жүзеге асыру қазіргі таңда қиын болып тұр.

Ортақ тіл мәселесі алдағы жылдарда шешілмейтін күрделі мәселе. Оның орнына латынның негізінде ортақ әліппе жасап шығару қажет. Әзірбайжан, Түркіменстан және Өзбекстан сияқты кириллица әліппесінен латынға ауысу. Бұл түркі халықтарын байланыстырудың бірінші сатысы болмақ. Осыған байланысты мемлекетаралық жоспар жасау керек.

Ортақ ақпараттық кеңістіктің жоқтығы себепті түркі халықтары бір-бірінен алыстап бара жатыр. Осыған орай, түркі халықтары мен мемлекеттерін біріктіретін ортақ идеологиялық, тарихи, мәдени және философиялық негіздерді анықтау арқылы қалыптастыру қажет.

Қазіргі таңда, түркі интеграциясының өзегін тілдің, тарихтың және дәстүрлердің ортақтығына негізделген мәдени ынтымақтастық құрап отыр. Түркі халықтарының рухани, мәдени және тілдік туыстығы тиімді де сенімді экономикалық ынтымақтастыққа алып келуі тиіс.

Барлық түркі халықтарына ортақ тарихи мұраны насихаттау арқылы жалпы түркі ой-санасын құру. Түркі елдерінің рухани дәстүрлеріне негізделген ортақ түркі құндылықтар жүйесін, ортақ мағлұматтар мен деректер қорын қалыптастыру қажет. Ол үшін Мұстафа Ата-түрік, Мұстафа Шоқай сияқты түркі халықтарына түсінікті ұлы тарихи тұлғаларды дәріптеуге, түркі елдері арасында «Қазақстан барысы» сияқты спорттық жарыстар, «Евровидениеге» ұқсас фестивальдер, Т4 (Т5, Т6) экономикалық форумдарын, ғылыми конференциялар және т.б. іс-шаралар ұйымдастыруға болады. Ең бастысы, түркі әлемі жұртын қамтитын біртұтас мәдени және ақпараттық кеңістік қалыптастыру. Ең бастысы, бір-бірінен мәдени байланыстары үзілген түркі халықтары ең алдымен бір-бірін түсінулері керек. Мысалы, Астанадағы қазақтың Әзірбайжан телеканалынан Кауказ жаңалықтарын естіп қана қоймай оны қорыта алатын дәрежеге жетуі тиіс. Ол үшін «Мир», «Euronews», «Әл-Арабия», «History» сияқты мәдени-ақпараттық, танымдық-ағартушылық спутниктік телеканалдарды құру керек. Түркі дүниесінің басын қосамыз десек,

арадағы ақпараттық қуыстың орнын толтыру қажет. Түркі мемлекеттеріне ортақ спутник құру мәселесін, ақпарат алмасудың басқа да техникалық, технологиялық шешімдерін қарастыру керек. Мысалы, «Turkish Wikipedia» сөздігін жасау, «Turan News» хабар агенттігін құру, «Turkistan Times» түркі интернет-газетін ашу, «Turk Human Rights Agency» мемлекеттік емес ұйымын құру, «Turkish Diplomacy» халықаралық саясат туралы аналитикалық интернет-журналын, «Turk Media Factbook» ақпараттар базасын қалыптастыру сияқты нақты іс-шараларды атқаруға болады.

Түркі тілдерін жақындастыратын бағыттар бойынша бірлесе дамыту, тіл саясатын ортақ бағытта үйлестіре жүргізу қысқа уақытта өз нәтижелерін берер еді. Түрксой мен Түркі академиясына ұқсас ұйымдар арқылы мәдени жобаларды, ортақ білім беру, ғылыми бағдарламаларын іске асыру, түркі мұрасын аударып, насихаттау өте маңызды шаруа болар еді. Қазақстан да көп кешіктірмей латын әліппесіне көшуге мүдделі. Интернет ғасырының талабына сәйкес тіліміздің де заманға сай реформалануы маңызды мәселе.

Түркі мемлекеттері арасында жүріп-тұру, сауда жасау, инвестиция салу, виза алу, сатып алу, фирма құру, жұмыс істеу, азаматтық алу, білім алу, турист ретінде қыдыру, кәсіпкерлікпен немесе ғылыммен айналысу салаларында көпжақты деңгейде жеңілдіктер мен жағдайлар жасалуы шарт.

Әдебиеттер

- 1 Декларация Первого Саммита Совета Сотрудничества тюркоязычных государств. – Алматы, 21 октября 2011 г.
- 2 Нахичеванское соглашение о создании Совета сотрудничества тюркоязычных государств. «О ратификации Нахичеванского соглашения о создании Совета сотрудничества тюркоязычных государств». Закон Республики Казахстан от 27 сентября 2010 года. № 341-IV.
- 3 Геополитические концепции «Новый Средний Восток» и «Большая Центральная Азия»: анализ, возможности, механизмы // Проблема безопасности государств Среднего Востока в условиях мирового кризиса: материалы международной конференции. – Душанбе, 2009.
- 4 Кара А. Түркі дүниесінің 20 жылдық ынтымақтасу үрдісі және онда Қазақстанның рөлі // Түркі өркениеті және Тәуелсіз Қазақстан. – Астана, 2011. – II том.
- 5 Сонда.
- 6 <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1319207880>

References

- 1 Deklarasiya Pervogo Sammita Sotrudnichestva turkoyazichnich gosudarstv. – Almaty, 21 oktyabr 2011.
- 2 Nachichevanskoe soglashenie o sozdanii Soveta sotrudnichestvo turkoyazichich gosudarstv. Zakon Respubliki kazakstan ot 27 sentyabrya 2010. № 341-IV
- 3 Geopoliticheskiye koncepcii «Novyi Srednii Vostok» i «Bolshaya Centralnaya Azia»: analiz, vozmojnosty, mehanizmy // Problema bezopasnosti gosudarstv Srednego Vostoka v uslovyah mirovogo krizica: materialy mejdunarodnoi konferencii. Dushanbe, 2009.
- 4 Kara A. Turkey duniesinin 20 jildik intimaktasu urdesi jane onda Kazakstanin roli // Turkey orkenieti jane Tauelsiz Kazakstan, – Astana, 2011. – II tom.
- 5 Sonda
- 6 <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1319207880>